

Brutovszky Gabriella

TRANSZKULTURÁLIS SOKFÉLESÉG ZEHRA ÇIRAK KÖLTÉSZETÉBEN

Az 1950-es és 60-as években jelentkező migrációs folyamattal kulturális változás indult el Németországban. Ez nemcsak a németországi kultúra alakulását befolyásolta, hanem a bevándorlók saját kultúráját is. Németországban nem létezik monokultúra és nemzeti-homogén egységes kultúra sem. Ha a vallási területekre gondolunk, hasonlóan tapasztalhatunk, a német népesség ebben is erősen differenciált. Az vitathatatlan, hogy Németország multikulturális. De az is bizonyos, hogy a létező kultúrák nemcsak egyszerűen egymás mellett élnek, hanem észlelik egymást, reagálnak egymásra, párbeszédet folytatnak, s gyakran tudatosan vagy éppen észrevétlenül egymásból táplálkoznak.

Jelen tanulmányban a német–török posztmigráns irodalom kontextusbeli sajátosságaival foglalkozom, hangsúlyt fektetve a transznacionális írásmód tetten érhetőségére a másodgenerációs migráns írók szövegvilágában, s ennek keretében vizsgálom a transzkulturális hibriditás jelenségét Zehra Çirak költészetében. A transzkulturális fogalom ellentétben áll az interkulturális és a multikulturális fogalmakkal, és azt feltételezi, hogy a kultúrák nem homogének, nem különíthetők el jól egymástól.

Török származású írók, költők Németországban

Az 1960-as évektől, az első bevándorlási hullám óta korántsem egyértelmű, hogy milyen a megítélése a bevándorlásnak mint kulturális folyamatnak, hiszen a szabályozás, az ellenőrzés és az integrálási kísérletek is jellemezték az időszakot, mielőtt megszületett volna a külföldiekről szóló törvény,¹ majd pedig később a 2000-es évekbeli törvényt módosítás.²

A nyilvánosság előtt is látható viták pedig a bevándorlás megítélését is alakították. Ebben a környezetben jelentős életművek születtek, melyek rendszerint tematizálják a kulturális folyamatok egyéni, identitást meghatározó kérdéseit.

1 *Essay: Migrationsgeschichte in Deutschland*, Dokumentationszentrum und Museum über die Migration in Deutschland, <https://www.domid.org/angebot/aufsaetze/essay-migrationsgeschichte-in-deutschland/>.

2 Lásd bővebben: *Uo.*

A kisebbségi irodalom fogalmi meghatározása német kontextusban sem egyszerű, számtalan variációval találkozhatunk: „Ausländerliteratur” (külföldi irodalom), „Gastarbeiter und- Betroffenenliteratur” (vendégmunkás-irodalom és érintett-irodalom), később a „Minderheitenliteratur” (kisebbségi irodalom), „Literatur der Fremde” (az idegenség irodalma), „Interkulturelle Literatur” (interkulturális irodalom) vagy a „Migranten oder Migrationsliteratur” (migránsok irodalma, migráns-irodalom).

Yüksel Pazarkaya első generációs török származású németországi író egy 2008-as vitában³ egy igencsak meghökkenítő, ámde releváns kijelentéssel hívta fel magára az emberek figyelmét: „Van-e migráns-irodalom Németországban? Szerintem a migránsirodalom, a vendégmunkás-irodalom, a külföldi irodalom mind diszkriminatív jelleggel bírnak.”⁴ Természetesen a vita máig sem zárult le. Sőt további fogalmak kerültek színre, így a *transzkulturális irodalom* is.

A török transzkulturális irodalom kialakulásában és fejlődésében két meghatározó alakot kell megemlítenünk: a török származású Yüksel Pazarkayát és az Ararat Kiadó megalapítóját, Ahmed Doğan-t.⁵ Az Anadil irodalmi folyóirat (török folyóirat német oldalakkal), amely a 80-as években jelent meg Yüksel Pazarkayanak köszönhetően, a török migránsirodalom megalapozójának tekinthető. Meghatározó továbbá az is, hogy számos török származású szerző lett az idők során Adelbert von Chamisso- és Ingeborg Bachmann-díjas.⁶

A török származású írók Németországban a vendégmunkás-bevándorlási időszakról máig három generációba sorolják magukat, a kategóriák viszont nem egyértelműen behatárolhatóak, mivel általában a második és a harmadik generációhoz tartozó szerzők azonosak, csupán az írásmódjukban történt változás.

A török bevándorlók első generációja az 1960-as évektől a munka célú, gazdasági migrációval indult, és megközelítőleg a német visszatérési

3 Diskussionsabend: *Migranten Literatur in Deutschland*. A vitaestre 2008. március 6-án került sor Berlinben, melynek keretében Yüksel Pazarkaya előadást tartott *Es gibt keine Migrantenliteratur, es gibt nur Literatur* [Nincs migránsirodalom, csupán irodalom] címmel.

4 Lásd még: Yüksel PAZARKAYA, *Literatur ist Literatur = Eine nicht nur deutsche Literatur. Zur Standortbestimmungen der Ausländerliteratur*, szerk. Irmgard ACKERMANN – Harald WEINRICH, Piper, München, 1986, 59.

5 Pimonas PHOTONG-WOLLMANN, *Literarische Integration in der Migrationsliteratur anhand der Beispiele von Franco Biondis Werken*. Disszertáció, Thailand, 1996, 27.

6 Umut BALCI, *Transkulturelle Dimensionen der Deutschsprachigen Literatur Türkischer Migranten und ihre Vermittlung im DAF-Unterricht*, Çukurova Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Adana, 2010, 49.

törvényrel ért véget 1984-ben. Az első években a bevándorlók óriási kultúrsokkot éltek meg. Az idegen kultúrával való találkozás szociális és személyes identitásproblémákhoz vezetett. Akkoriban török nyelven írtak a szerzők, mivel a német nyelvet nem beszélték (például Yüksel Pazarkaya, Aras Ören és Güney Dal). Főleg epikus műfajokban alkotnak, témáikat gyakran a munkájukkal kapcsolatos és a lakóköznyezetükben átélt élményekből merítették: nehéz munkafeltételek, honvágy, nyelvi nehézségek, magány, idegen kultúrába való integrációs nehézségek, a társadalomból való kirekesztettség, gondolatok a hazatérés kapcsán, idegengyűlölet, diszkrimináció. Ebből a legfontosabb téma a *honvágy* volt, mivel ez a generáció a hazáját még a származási országában látta. Ezért gyakori motívum a művekben a vonat, a vasútállomás, a szülőhazájukban élő barátokhoz, gyermekekhez és rokonokhoz fűződő kapcsolat.⁷ Az első generáció néhány szerzője, mint Yüksel Pazarkaya, Aras Ören, Bekir Yıldız, Nevzat Üstün, Fakir Baykurt, Fethi Savaşçı, Güney Dal vagy Şinasi Dikmen török és német nyelven is írt. Számukra a legfontosabb az volt, hogy műveikben kifejezhessék érzéseiket, és számot adjanak a német társadalomban meglévő nehéz élethelyzetükről. Gyakran írják műveiket kritikus és ironikus hangnemben. Gyakran használnak műveikben kritikus és ironikus hangnemet.⁸

A szülőháza fogalma a második generáció esetében gyakran teljesen feledésbe merült, vagy csupán a szülők általi emlékek helyeként kerül szóba. A generáció tagjainak célja leginkább az, hogy egyéni életmódot alakíthassanak ki, melyben a hibrid, transzkulturális identitás iránti igényüket elfogadják:⁹ „A két nyelv végett két különböző ember voltam, egy török és egy német Én-nel, akik állandó jelleggel vitáztak egymással és soha nem kerültek harmóniába.”¹⁰ Ehhez a generációhoz tartoznak a Németországban született első generáció gyermekei, akik mindkét nyelvet jól beszélnek és olyan problémákkal küzdenek, mint a többnyelvűség/kétnyelvűség, én-identitás, kettős élet, kapcsolattartás. Tagjai sem Németországban, sem pedig Törökországban nem érezték magukat otthon, így izoláltság- és otthontalanságérzés alakult ki náluk. Mindez egy

7 PHOTONG-WOLLMANN, *I. m.*, 27.

8 Mediha GÖBENLİ, *Migrantenliteratur im Vergleich: Die deutsch-türkische und die indo-englische Literatur*, De Guyter, Berlin, 2006, 1.

9 Choi YUN-YOUNG, *Raum Und Identität in der Literatur der zweiten Migrantengeneration. Koreanische Zeitschrift Für Germanistik*, 2008, 278., <http://kkg.german.or.kr/kr/kzg/kzgtxt/kzgtxt106/106-16.pdf>.

10 Alev TEKINAY, *In drei Sprachen leben = Denn du tanzt auf einem Seil. Positionen deutschsprachiger MigrantInnenliteratur*, szerk. Sabine FISCHER – Moray MCGOWAN, Stauffenburg, Tübingen, 1997.

olyan szubkultúrát eredményezett, amelyben egy sajátos német–török nyelv jött létre.¹¹ A legtöbb második generációs író, költő már német nyelven írt. Központi témáik: saját kultúra megtalálása, idegenség, identitásvesztés, mások megértése, keverékkultúra, megosztott nyelv. A második generációs szerzők közé tartozik Feridun Zaimoğlu, Zafer Şenocak, Zehra Çirak, Osman Engin, Renan Demirkan Nevel Cumart és Salih Omurca. Az írók, költők leginkább a mindennapok tapasztalatairól és az idegen világról számolnak be.¹² Ehhez kapcsolódik még az idegen-gyűlölet tematizálása, amely a 90-es években érte el tetőpontját. Ekkor számos mű született arról is, hogy mennyire hiányzik az integrációs politika az országból,¹³ illetve több szerző a társadalmi-nyelvi hierarchia problematikáját is tárgyalja. Így például Zehra Çirak az egyik nyelvi játékra épülő versében:¹⁴

*deutsche sprache gute sprache
oder die denen ihnen*

*a német nyelv jó nyelv
avagy akiknek szolgálnak¹⁵*

die dienen ihnen
jenen dienen
die denen dienen
denen die dienen
die dienen ihnen
die verwirrt mal nicht

kik nekik szolgálnak
azokat szolgálják
akik szolgálnak azoknak
akik őket szolgálják
ezt ne téveszd össze

1995-től máig a harmadik generáció tagjai multikulturális közegben élnek és mindkét kultúrát értik. Nem félnek új témákat felvetni és a meglévőket háttérbe helyezni. A generáció mindenekelőtt a kétnyelvűségben és a kettős kultúrában találta meg az identitását. Új, független identitást építenek fel, melyben hangsúlyozzák egyrészt a német többségi társadalomhoz való kapcsolódásukat, de ugyanakkor az etnikai kisebbségük helyzetét is. Fontos és értéknek számít a német nyelv el-sajátítása, miközben törekszenek megőrizni az eredeti identitásukat.

11 Jana HLAVINOVA, *Selim Özdoğan. Die Tochter des Schmieds und Heimstrasse 52*. Disszertáció, Brünn, 2013, 10.

12 Hartmut HEINZE, *Migrantenliteratur in der Bundesrepublik. Bestandsaufnahme und Entwicklungstendenzen zu einer multikulturellen Literatursynthese*, Express Edition, Berlin, 1986, 12–48.

13 Zehra ÇIRAK *Kein Sand im Rad der Zeit = Uő., Fremde Flügel auf eigener Schulter, Gedichte*, Kiepenheuer & Witsch, Köln, 1994, 44–45.

14 Zehra ÇIRAK, *Flugfänger. Gedichte*, Edition artinform, Karlsruhe, 1988, 42.

15 A versrészleteket a tanulmány szerzőjének fordításában közöljük.

Ezekben a generációkban a „vegyes beszélgetés” több, mint pusztán reakció a biculturális és kétnyelvű feltételekre. A „kódváltás” egy saját identitásformáló nyelvet hoz létre, amelyben az érintettek ki tudják fejteni a megosztott identitásukat.

Zehra Çirak költészetének transzkulturális jegyei

Zehra Çirak másodgenerációs bevándorlónak számítandó, hiszen még gyerekként érkezett Németországba és azóta is ott él. Çirak nem engedi magát sem a német, sem a török oldalhoz besorolni: „Sem a török, sem pedig a német kultúrát nem helyezem előtérbe. Egy kevert kultúra iránt vágyódom.”¹⁶ Objektív költészete a végtelen transzkulturális sokféleséget rejti. Verseiben a nyelvvel való kísérletezés, a humor, az ironia, a nyelvi játékok, valamint a grammatikai formák dekonstrukciója érhető tetten.

Bár a szakirodalom a migráns generációk második szakaszába sorolja költészetét, a szövegek legtöbbször túlmutat a második generáció tipikus poétikai jegyein. A német nyelv számára nem egy idegen szembenálló, hanem személyiségének egy része. Művei kulturális határok lebontását tükrözik, szövegeiben egy sajátos hibrid harmadik teret terem, melyben kulturális és nyelvi heterogenitás érhető tetten. Verseiben egy új identitásfelfogás ismerhető fel Wolfgang Welsch transzkulturális társadalom értelmezésében. Autofikciós szövegeiben a kulturális hibriditás kerül előtérbe. Jana Maria Weiß Çirak műveit posztmigráns kategóriába sorolja,¹⁷ miszerint a költőnő maga többé nem tekinthető migránsnak, viszont a migránshátteret mint személyes tudatot és kollektív emlékezetet magával hordozza. Verseiben a kétnyelvű és a kultúrát átívelő tapasztalás érhető tetten, ugyanakkor kritikusan tekint a nemzeti identitás hagyományos elképzeléseire.

„Az élet Németországban, a török-lét, erről én sosem írtam, ez korántsem az én témám volt és később sem lett azzá, ez csak kívülről lett rám testálva.”¹⁸ Általában zavarja a nemzeti kategóriákban való gondolkodás. *Stadtgrenze* [Városhatár] című versében ez a következőképpen jut kifejezésre:

16 Zehra ÇIRAK, *Vogel auf dem Rücken eines Elefanten*, Kiepenheuer & Witsch, Köln, 1991, 94.

17 Jana Maria WEISS, *Von Ramadan bis Weihnachten. Kulturelle Hybridität in den Gedichten Zehra Çiraks = Migration in Deutschland und Europa im Spiegel der Literatur*, szerk. Hans W. GIESSEN – Christian RINK, Frank & Timme, Berlin, 2017, 173–174.

18 Tanja DÜCKERS, *Zehra Çirak: „Das Salz kennt kein Nationalgericht”*, Juergen Walter, 2016, <http://www.juergen-walter.com/zehra-cirak-das-salz-kennt-kein-nationalgericht-von-tanja-dueckers/>.

„A só nem ismeri a nemzeti ízeket
akkor hát ki kinek akar
határokat szórni a
a szemébe?”¹⁹

A *Kulturidentität* [Kultúridentitás] című prózai művében ironikus hangnemben közelíti meg a nemzeti sztereotípiákat, miközben egy heterogén identitás modelljét olvashatjuk ki a sorok közül. Felsorol számos kulturális klisé, anélkül, hogy bármiféle nemzeti identitás mellett tenné le voksát. A kulturális identitást nem földrajzi vagy nemzeti értelemben tárgyalja, hanem életgyakorlatként. A német feltételes módot használva az egyes nemzeti sztereotípiákat elképzelt vágyakként jeleníti meg.

„Tehát legszívesebben japánként kelnék fel egy futonágyról egy átetsző ajtajú szobában. Aztán szívesen reggeliznék angolosan, majd idegen közömbösséggel dolgoznék kínai szorgalommal, lelkesen. Legszívesebben franciásan ennék és mértéktelenül jóllakva rómaiak módján fürdőznék, szívesen vándorolnék bajorul és táncolnék afrikai stílusban. [...] A legszívesebben indiaiként aludnék el, mint madár az elefánt hátán, és törökül álmodnék a Boszporuszról.”²⁰

A Boszporusz itt az európai–keleti világ átmeneteként, határvonalaként jelenik meg, köztes térként, összekötő kapocsként a két kultúra között, s egyben vágyott helyként is. A kulturális hibriditás ebben az esetben semmiképp sem a származási helyről való lemondást jelenti.

A *Karenzzeit* [Várakozási idő] című versében egyfajta transzkulturális naptárral találkozunk, hiszen a szövegben ötvöződnek a török és német kulturális elemek a keresztény és iszlám vallás ünnepnapjai kapcsán. Itt sem két egymástól elkülönített vallási egységet látunk kibontakozni, hanem egy köztes térrel, a két vallás ünnepnapjainak ötvöződéssel találkozunk.

„Nagypéntekben az a legszebb,
hogy Bach
Máté-passiója még él
S az Áldozati ünnepen
Újra hallani szeretném.”²¹

19 ÇIRAK, *Fremde Flügel...*, 51.

20 ÇIRAK, *Vogel...*, 94.

21 Üő., *Fremde Flügel...*, 46.

A vers részletében tetten érhető a kulturális hibridizáció, melyben a két naptár átfedése a dichotómia felbontását eredményezi, és egy transzkulturális harmadik tér jön létre, melyben egy kulturálisan hibrid önértelmezés konstituálódik. A versben a két vallás és az azokhoz tartozó ünnepnapok, a keresztény nagypéntek és az iszlám áldozati ünnep önértelmező azonosulási pontként szolgál a lírai én számára. Nem az válik elsődlegessé, hogy a két hagyomány a két vallási kultúrkör legjelentősebb ünnepnapjaihoz tartozik, hanem maga az összefüggés, hogy mindkét ünnepen az apa általi fiúáldozatra emlékezünk, s ez a lírai én számára egy szemantikai térben helyezkedik el.

Mind a Boszporusz-motívum, mind pedig a két vallási ünnep hibrid relációja értelmezhető Doris Bachmann-Medick leegyszerűsített hiperbolikus sémájával,²² miszerint: $1+1=3$, azaz két jól elkülönült kultúra egy harmadik, kevert, produktív, hibrid térben, egy teljesen új kontextusban értelmezhető újra.

Hasonló jelenség érhető tetten Çirak *Szövetség* [Allianz] című versében is. Çirak a szövegben a kétnyelvűséget egy transzkulturális térbe helyezi, itt a két nyelv nem egymás mellett helyezkedik el, hanem az összeolvadás eredményeképpen egy transzkulturális, nyelvi szempontból hibrid világot hoz létre. Çirak kreatív poétikai megoldásokkal él, melyek következtében a nyelvi határok leomlanak, a két nyelv keveredik, ami a kettős identitás kifejezését szolgálja. Çirak mindezt úgy teszi, hogy közben reflektál a német–török kereskedelmi kultúra szövetségére.

„Auf Deutsch heißt die Hand Hand
Auf türkisch heißt sie el
So ein Handel.”

„Németül a kéz neve Hand
Török nyelven el-nek hívják
így hát Handel.”²³

Çirak szereti a rövid formákat, a paradoxon jelenségét, a szóvicceket, a nyelvi játékokat. Önmagáról így vall: „Sprachspiel für eine Dramaturgin und eine Türkin // Manchmal bin ich / meine eigene Dramatürkin”.²⁴ Egy kedvelt nyelvi játék, félrehallás: „Stadt – Land – Fluss: „Stadt – Land – Flucht”.²⁵

22 Doris BACHMANN-MEDICK, *1+1=3? Interkulturelle Beziehungen als dritter Raum*, Weimarer Beiträge 1999/4., 518–531.

23 Handel jelentése: alku, üg, kereskedelem.

24 „Nyelvi játék egy dramaturgnak és egy töröknek. // Néha saját magam / drámatörökje vagyok.”, DÜCKERS, *I. m.*

25 „Város – ország – folyó. Város – ország – menekülés., *Uo.*

A korábbiakban említett hibrid tér tetten érhető Çirak számos korai versében is, így az 1994-ben megjelent *Fremde Flügel auf eigener Schulter* [Idegen szárnyak a vállainkon] című kötet címadó versében, ahol a két-féle szárny együttes lebegésének konnotációja a kettős identitás egymásba olvadását asszociálja.

Idegen szárnyak a vállainkon²⁶

Te jobbkezes vagy én meg bal
Milyen magától értetődő
hogy mindketten a repülésről álmodunk
neked egy szárnyad van a bal válladon
nekem persze egy a jobbon
a közös lebegésnél
a magasba szeretnénk emelkedni
a vállunkon összenőve

Szilárd talajon
már régóta egyek vagyunk
de jaj a levegőben
ott szétszakadhatunk
tartsuk hát megbízhatóan a kezünket
én a bal kezemet a te jobbodban
és viszkető lapockáinkat dörzsöljük
esténként kölcsönösen.

Összefoglalásképpen elmondható, hogy Zehra Çirak műveinek közép-pontjában a kulturális határok dekonstrukciója áll. A verseiben megjelenő kultúrák nem egy egységes szintézisként értelmezhetőek, hanem egy hibrid harmadik teret hoznak létre, mely kultúrájában és nyelvi sajátosságaiban is nagyon heterogén. Çirak ahhoz a generációhoz tartozik, akik műveikben explicit nem foglalkoznak a migráció kérdésével, hanem autofikciós szövegeikben előtérbe helyezik a migráció eredményeképpen kialakult kultúrakeveredés tapasztalatait. Mindezt kellő iróniával és nyelvi játékosággal.

26 Zehra ÇIRAK, *Idegen szárnyak a vállainkon*, ford. BRUTOVSZKY Gabriella, Kalligram 20. (2011/6.), 50–51.